

PREBIVANJE KOT VZAJEMNO PRILAGAJANJE MED ČLOVEKOM IN BIVALNIM OKOLJEM: PRIMER MARIBORA

Izvleček

Prispevek obravnava odnos med človekom in njegovim bivalnim okoljem, glavno zanimanje pa usmerja v človekovo prilagajanje bivalnega vedenja okoliščinam, ki jih nudi bivalno okolje, in v obratni proces – prilagajanje okolja vsakokratnim potrebam ljudi. Opisuje vlogo relativne trajnosti grajenega okolja na oba procesa. Na primeru raziskave v Mariboru opisuje prilagoditve Mariborčanov na bivalne danosti in načine, razloge in kontekst njihovih posegov v okolje, v katerem prebivajo v zadnjih dveh stoletjih.

Abstract

Examined is the relationship between people and their living environment, especially their dwelling culture. Focusing on this mutual relationship the article explores how residents adjust their lives to circumstances of their living conditions; since living quarters are remodeled to suit the wishes of their residents this process is decidedly two-sided. The fact that housing facilities are made of relatively durable material affects both aspects of this process. Taking a case study of Maribor as an example, the article depicts how its residents adapted to their living quarters, ways in which they modified them to better suit their needs, and the reasons for and the context of these changes during the period of the last two centuries.

Človek in bivalno okolje

S splošnim razmerjem med človekom in okoljem in z bivalnim okoljem se ukvarja več ved. V etnologiji je raziskovanje bivalne kulture, s tem pa tudi človekovega razmerja z okoljem, med

Naselje Hutterjevih delavskih hiš leta 1937. Prvotno so bile navzven povsem enake.

Original: Pokrajinski arhiv Maribor, Zavod za urbanizem Maribor 17. stoletje–1989, TE 4/55, foto Pivka

klasičnimi in v empirični praksi dolgo uveljavljenimi temami. Najodmevnejše ugotovitve na omenjeno temo so s svojimi empiričnimi rezultati prispevale t. i. študije človeka in okolja (*men-environment studies*), ki se ukvarjajo z vplivi okolja na človeka in s človekovimi posegi v obratno smer. Veljajo za interdisciplinarne študije, v katerih se relativno dobro znajdejo arhitekti, antropologi, geografi, urbanisti, sociologi in psihologi. Močno so se uveljavile ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 20. stoletja. Nikoli pa niso dokončno odgovorile, ali je človek tisti, ki ureja bivalno okolje po svoji meri, ali je okolje, v katerem prebiva, tisto, ki usmerja njegovo vedenje. Čeprav se raziskovalci večinoma strinjajo, da obstajajo vplivi v obe smeri in da je to razmerje na nek način recipročno (Lawrence in Low 1990: 454), pa se razlikujejo v mnenjih, kateri od obeh vplivov je močnejši.

Nekateri poskušajo razložiti, kako in zakaj človek svoja bivališča ureja, kakor pač jih, za druge pa je pravi izziv drugo vprašanje – ali in kako fizično okolje oblikuje vedenje ljudi, ki v njem živijo. Šlo naj bi namreč za podobne principe, kot sta jih v zvezi z jezikom dokazovala Whorf in Sapir. Ugotovila sta, da jezik ni le sredstvo za izražanje misli, ampak tudi glavni element, ki misli oblikuje. Hall je prepričan (1990: 2), da podobni principi kot za jezik veljajo tudi za človekovo vedenje nasploh, torej tudi za prostor in s tem za bivalno okolje.

V okviru proksemike, ki jo je razvil s primerjavo odnosa do prostora v različnih kulturah, je Hall ugotovil, da se ljudje preprosto navadimo nekakšnega vzorca organiziranosti stalnega, torej grajenega okolja, ki ga potem tako usvojimo, da razmišljamo na iz njega izhajajoči način. V drugače organiziranem prostoru imamo težave in se v njem ne najdemo ali se ne počutimo sproščeno. Prepričan je, da se arhitekti premalo zavedajo ponotranjenih značilnosti, ki jih ljudje nosimo v sebi in jih v vsakokratnem novem okolju začutimo kot potrebo po ponovitvi znanega, ponotranjenega vzorca (Hall 1990: 105–106).

Zgradbe lahko tako razumemo kot nekakšno mnemonično sredstvo, ki prek spomina v človeku sproža določene reakcije in vedenje (Blaton 1996: 81). Pomen spomina v odnosu med človekom in njegovim bivalnim okoljem poudarja tudi Maurice Halbwachs (2001: 144, 145, 150), ki nazorno meni, da kamne, ulice in hiše sicer lahko celo prestavimo, ne moremo pa z enako lahkoto spremeniti odnosov, ki so se vzpostavili med kamni in ljudmi. Podobne so tudi ugotovitve Pierra Bourdieuja. Njegov ključni koncept je habitus, ki ga označuje kot generični in strukturalni princip kolektivnih strategij in socialnih praks. Bourdieu meni, da ljudje uporabljajo habitus za reprodukcijo obstoječih struktur, ne da bi se natančno zavedali, kaj točno vpliva nanje.

Ko generira prakse, habitus reproducira pogoje, ki so ga že uvo-domo ustvarili. Habitus je tako obenem produkt in producent zgodovine (Lawrence in Low 1990: 468, 469). Tako grajeno okolje izraža in reproducira kulturo. Bourdieu meni, da socialno hierarhijo domačega okolja v vsakdanjem življenju zaznavamo skozi arhitekturno strukturirane dejavnosti hiše kot habitusa in jo s tem tudi obnavljamo (Blaton 1996: 81). Muršič opozarja na pomemben paradigmatški preskok od dojemanja prostora kot naravne danosti k opazovanju procesov človekove tvornosti, ki je tesno povezana tako s telesom kot prostorom (2006: 48–53). Ljudje prostora ne zaznavamo le izkustveno, ampak ga tudi pre(oblikujemo).

Vplivi med okoljem in človekom so seveda tesno povezani z bivališčem, s hišo, stanovanjem. Pri tem ne gre le za relativno stalno in na določen način urejeno fizično enoto, ampak tudi za simbolni pomen, ki ga ima tak prostor za človeka. Grajeno okolje namreč človeku ne nudi le zavetja in mu ne omogoča le zadovoljevanja njegovih temeljnih potreb, ampak vzbuja tudi čustveno navezanost in je prostor vračanja.

Hiše v Hutterjevi koloniji v začetku 21. stoletja, zaznamovane s posegi vsakokratnih stanovalcev.
Foto: Matjaž Wenzel

Trajnost grajenega okolja

Grajeno okolje, seveda v odvisnosti od vsakokratnih gradbenih materialov, odlikuje zelo visoka stopnja trajnosti. Za hiše je značilno, da svoje graditelje praviloma preživijo in dajejo prostor prebivanja še mnogim naslednjim generacijam. Steward Brand, ki se je ukvarjal s trajnostjo in spreminjanjem zgradb, piše, da imajo zgradbe odličen spomin materialnega. Ko se ukvarjamo z zgradbami, se ukvarjamo z že zdavnaj sprejetimi odločitvami. Celotna zamisel arhitekture je v – trajnosti (1997: 2).

Vsaka hiša je zgrajena v nekem trenutku, za katerega so značilne določene komunalne, tehnološke, družbene in ideološke okoliščine. Opredeljujejo jih vsakokratni trendi in trenutna moda. Hiša je načrtovana in zgrajena v bolj ali manj ohlapnem kontekstu, ki ga te okoliščine določajo. Odvisna je od materialov, ki so gradbenikom na voljo, načinov gradnje, ki so v tistem trenutku znani, predstav o zasebnosti in higieni, produkcijskih razmer,

družinskih razmerij in mnogih drugih okoliščin. V trenutku ko je zgrajena, je najbrž povsem v trendu in s svojo ureditvijo bolj ali manj zadovoljuje potrebe svojih prvih stanovalcev. Ker je doba trajanja hiše načeloma daljša od življenja ene generacije in ker se življenjske okoliščine lahko spremenijo še prej kot v obratu dveh generacij, hiša novim potrebam ne ustreza več popolnoma. Ljudje pa jo seveda še vedno naseljujejo, ponavadi generacija za generacijo.

Če ugotovimo, da hiša odseva zgodovinske procese, se mora vsak nov naseljence sprijazniti ne le z dejavnostjo predhodnih prebivalcev, ampak tudi s hišo kot dejavno silo (Miller 2001: 10). Sprejeti mora obstoječi tloris, kakor so si ga zamislili za prve stanovalce, sprejeti mora razporeditev funkcionalnih prostorov, pogoje osvetljenosti, zračnosti, vsaj sprva mora sprejeti tudi komunalno in tehnično opremljenost hiše ali stanovanja, višino stropov, velikost prostorov, način prehajanja iz prostora v prostor, pogosto pa prevzame tudi pohištvo in inventar. Sprejeti mora tudi morebitne spremembe, ki so jih izvedle prejšnje generacije. Denise Lawrence in Setha Low pišeta (1990: 460), da ljudje svoje bivalno vedenje prilagajajo zlasti takrat, ko fizično okolje postavlja omejitve.

Ko človek prebiva v okolju, ki morda ne izpolnjuje več v celoti njegovih potreb, pa jih kljub temu vsaj deloma sprejema in svoje bivalno vedenje prilagaja danim okoliščinam, pravzaprav dopušča predhodnim generacijam, da nanj prenašajo del svojega bivalnega vedenja in bivalnih okoliščin iz časa nastanka zgradbe. Tako nekdanje ideje in okoliščine skozi trajnost grajenega okolja vplivajo na ljudi še dolgo po tem, ko je bilo neko okolje načrtovano in zgrajeno. Že res, da mnoge od teh okoliščin ljudje prej ali slej prilagodijo svojim novim potrebam – odprto ognjišče na primer zamenjajo s štedilnikom, uredijo kopalnico v stanovanju, kjer je prvotno ni bilo, napeljejo centralno kurjavo in odstranijo lončene peči, uredijo stranišče v notranjosti stanovanja, čeprav je bilo prej na skupnem hišnem hodniku, znižajo strop, celo podrejo in na novo postavijo zidove in s tem drugače razporedijo prostore, spremenijo namembnost določenih prostorov, dogradijo kak prostor, povečajo okna in podobno. Ne sprejemajo jih kot nespremenljivo dejstvo, ampak težijo k temu, da bi jih uredili tako, da bodo čim bolj zadovoljevale njihove trenutne potrebe. A če jih še tako spreminjajo, del okoliščin ostaja in se s trajnostjo grajenega okolja vleče skozi čas, ob tem pa v načinih bivalnega vedenja vsakokratnih stanovalcev pušča šibkejšo ali močnejšo sledi.

Zanimivo je razmišljati o situaciji v mestu v izbranem trenutku. Vsako mesto je raznoliko in je konglomerat zgradb, nastalih v različnih obdobjih, pa tudi v različnih socialnih okoliščinah graditeljev in prebivalcev. Vsak tip zgradb je urejen v skladu z okoliščinami časa nastanka in je naknadno tako ali drugače, če sploh, prilagojen novim okoliščinam. Ljudje tako hkrati v istem mestu živijo v različnih bivalnih okoliščinah. Medtem ko imajo nekateri kopalne kadi z masažnimi šobami, živijo drugi v stanovanjih brez kopalnic in se umivajo v kuhinji. V novejših zgradbah stanovanja ogrevajo s talnim gretjem, na drugem koncu mesta v starejši zgradbi sodobniki kurijo na trda goriva. Razlog za to ni vedno v različnem socialnem statusu stanovalcev, pogoste leži v trajnosti in relativni nespremenljivosti grajenega okolja.

Prilagajanje bivalnega okolja

Če je torej ena od možnosti, da ljudje prilagodijo svoje bivalno vedenje okoliščinam, v katerih se znajdejo, če so v primeru starejših zgradb gotovo vsaj do neke mere podvrženi vplivu prvotne ureditve in naknadnih sprememb predhodnih stanovalcev, je druga možnost, da svoje bivalno okolje prilagajajo svojim trenutnim bivalnim potrebam. Eden med koncepti antropoloških raziskav razmerja med človekom in okoljem pravi, da ljudje težijo k prilagajanju okolja svojim vedenjskim potrebam in funkcionalnim zahtevam. Ko okolje potreb ljudi ne zadovoljuje več, jih skušajo zadovoljiti z renovacijo ali pa se preselijo drugam (Lawrence in Low 1990: 460). Vprašanje je, kaj povzroča in omogoča spremembe, kdaj se jih ljudje lotevajo in kdaj ne, kaj jih pri tem omejuje, kako se jih lotevajo, kako sprejemajo novosti, ko se pojavijo v širšem okolju, in kaj to pomeni za zgradbe. Steward Brand, ki opazuje prilagoditve bivalnega okolja zlasti z vidika zgradb, v uvodu v knjigo *How Building Learn* celo zapiše, da »so zgradbe oblikovane in zgrajene zato, da bi jih prilagajali« (1997: 2). Čeprav je ta trditev morda nekoliko pretirana in je mogoče celo škoda, da v večini primerov ne drži, pa je gotovo res, da lahko že ob načrtovanju posamične stanovanjske zgradbe s precejšnjo mero gotovosti vemo, da bo ob običajnih okoliščinah materialno obstala relativno dolgo in da se bo skozi čas in z vsakokratnimi prebivalci bolj ali manj spreminjala. Ko govorimo o prilagoditvah bivalnega okolja v smislu adaptacij prebivališč, moramo razmišljati vsaj v dveh smereh. V prvo obliko adaptacij je mogoče uvrstiti tiste, ki imajo namen izboljšati funkcionalne značilnosti stanovanja. Na prvi pogled se zdi, da so prav te najpogostejše ali vsaj najočitnejše. Na adaptacije v stanovanjih v preteklih dveh stoletjih so pomembno vplivale tehnične in komunalne spremembe – zlasti kanalizacija, vodo- vod in elektrika, pa tudi pojav pralnih strojev in hladilnikov, televizije, kabelskih ter internetnih povezav in osebnih računalnikov nasploh.

Sredi 19. stoletja je zelo pomembno spremembo v prebivanje prineslo uvajanje štedilnikov namesto odprtih ognjišč. Posege stanovalcev so skozi čas povzročali spreminjajoči se načini ogrevanja in razsvetljevanja stanovanj, načini hranjenja in odstranjevanja odpadkov, shranjevanje oblek in zalog jestvin, novi materiali in izvedbe v zastekljevanju, izolaciji, talnih in stenskih oblogah in mnoge druge. Brand meni, da sta bili v ameriških mestih v zadnjem času največjim spremembam podvrženi kuhinja in kopalnica (1997: 19). Tudi Denise Lawrence Zúñiga na portugalskem primeru kot poglobitve spremembe omenja modernizacijo kuhinje in ureditev kopalnice, ob tem pa še ureditev garaže. Pri tem opozarja, da so starejše zgradbe zaradi pomanjkanja prostora težje prilagodljive od novejših (1999: 167–168). Irena Keršič za slovensko ruralno okolje v 19. stoletju ugotavlja (1988–1990: 334), da posamična hiša ponavadi preživi več generacij, vsak nov gospodar pa jo popravlja in izboljšuje, če le ima za to gmotne možnosti. V hišah slovenskega podeželja tako najdemo ob starejši opremi tudi novitete in funkcionalne izboljšave – recimo omare ob skrinjah, štedilnik ob ognjišču.

S tem ko stanovalci obnavljajo stanovanja in jih na nek način prilagajajo sebi, kažejo svojo individualnost, drugačnost (Att-

field 2000: 209). Patina let in sprotne spremembe so tisto, kar naredi zgradbe ljudem ljubše. Na ta način se »ljudje učijo od hiš, hiše pa od njih«, če uporabim Churchillovo misel.¹ V skrajni obliki lahko velike, izstopajoče, drage adaptacije bivalnega okolja pomenijo tudi način izkazovanja prestiža, materialnega (blago)stanja oziroma socialnega statusa stanovalcev nasploh. V tem primeru jim lahko pripišemo funkcijo statusnega simbola. Brand je vzpostavil težko prevedljiva termina *High Road* in *Low Road* zgradbe (Brand 1997: 24–44),² od katerih so druge bistveno bolj naklonjene³ renoviranju in prilagajanju stanovalčevemu okusu in potrebam. To jim prinaša nek poseben čar. Ljudje jih imajo kot bivalno okolje radi, ker jih lahko po mili volji spreminjajo in prilagajajo.

V drugo skupino spodbujevalcev spreminjanja bi lahko uvrstili spreminjajoča se družbena razmerja, ki se kažejo recimo v prenehanju obstoja sob za posle v stanovanjskem tlorisu. Spremenjena družinska in demografska razmerja lahko ob povečanju ali zmanjšanju števila družinskih članov povzročijo spremembe namembnosti prostorov ali pregrajevanje večjih prostorov,⁴ spremenjene predstave o zasebnosti lahko sprožijo dograjevanje novih delov bivalnih zgradb, spremembe v prostoru produkcije in s tem dnevne mobilnosti⁵ pa izločitev ali vključitev delovnega prostora v bivalno okolje.

Obstaja nekaj dejavnikov, ki zvišujejo verjetnost, da se bodo stanovalci lotili spreminjanja bivalnega okolja. Svoja bivališča pogosteje obnavljajo lastniki ali vsaj dolgotrajni najemniki (Lawrence Zúñiga 1999: 21), bolj so k spreminjanju nagnjeni tudi mlajši stanovalci.

Nove pritikline, kot so tekoča voda, električne naprave, izplakovalno stranišče in druge pa se ne znajdejo v vseh bivališčih takoj

1 »Mi oblikujemo zgradbe, zgradbe oblikujejo nas!« Glej npr.: Edward Hall, *The Hidden Dimension* (New York: Anchor Books, Doubleday, 1990) 106.

2 *High Road* so trajnejše, načeloma starejše in dražje zgradbe, ki stojijo v prestižnejših delih naselij in so na nek način bolj nedotakljive. *Low Road* pa so cenejše, ponavadi mlajše zgradbe, ki stojijo zunaj trendovskih središč ali za prebivanje visoko zaželenih območij. Brand navaja zapuščene hiše, bivalne kontejnerje ali zapuščene čolne.

3 Naklonjene – seveda, če uporabimo Brandov način gledanja z vidika zgradb, ne z vidika človeka. S tem zgradbam samim dopustimo nekakšno aktivno vlogo tudi v slogovnem smislu.

4 V tem kontekstu je zanimivo dograjevanje in prilagajanje stavb v podeželskem okolju v Slovenski Istri vsakokrat, ko je družina zrasla, se delila ali se notranje prerazporedila. Ker so morebitne prizidave predvideli že vnaprej, so na vogalih hiš ob gradnji pustili štrleče kamne, ki so omogočali nadaljnje dograjevanje, ko se je pojavila potreba, na primer nov par. Glej: Mojca Ravnik, *Bratje, sestre, strniči, zermani: družina in sorodstvo v vaseh v slovenski Istri* (Ljubljana in Koper: ZRC SAZU in Lipa, 1996) 227, 231.

5 Sodobna slovenska arhitekta Perovič in Bevk menita, da mora to, da ljudje danes več komunicirajo in več potujejo, pa tudi drugače večerjajo kot pred tridesetimi leti, vplivati tudi na organizacijo stanovanja in hiše, na njeno oblikovanje in tudi na bivanje v njej. Zelo pozitivno je, da se pri tem zavedata vloge arhitekta kot opazovalca dejanskega načina življenja in kot sodelavca naročnikov med oblikovanjem bivalnih hiš. Glej: Matej Mljač: *Hiša je hiša. Odnosi v njej so novi. Delo, Sobotna priloga* (7. 1. 2006), 24.

po iznajdbi. Ponekod se to zgodi prej, drugod pozneje. Sprva so razkošje in izjema, šele postopoma so sprejeta v splošno rabo (Csikszentmihaly in Rochberg-Halton 1989: 21). Murajeva opozarja (1989: 129), da celo nakup ali uvedba neke novosti v bivalno okolje še ne pomenita nujno tudi njenega takojšnjega sprejetja v življenje stanovalcev. Fanči Šarf že v sami definiciji predmeta raziskovanja stanovanjske kulture poudarja (1981: 5), da etnologa v tovrstnem raziskovanju zanima tudi, kako ljudje nekega sloja, kraja in časa sploh uspejo slediti razvoju, ki ga na to področje prinašajo obrt, industrija in trgovina. Vsekakor pa so novitete zanimive, ker rešujejo nek problem na nov, spremenjen način. To sprva vpliva na način, kako ljudje nekaj počnejo, pozneje pa tudi na to, kako dojemajo in organizirajo svoje življenje v širšem pomenu (Csikszentmihaly in Rochberg-Halton 1989: 46).

Bivališča Mariborčanov in vzajemno prilagajanje

Ko se človek znajde v nekem okolju, se začneta dva procesa. Eden je človekovo prilagajanje konkretnemu bivalnemu okolju, drugi pa je postopno prilagajanje okolja človekovim potrebam. Kateri proces je močnejši in hitrejši, je odvisno od mnogih okoliščin, vse rekonstrukcije in pogovori pa kažejo, da slej ko prej vedno stečeta oba. Mariborčani, nagovorjeni v pogovore o prebivanju v 20. stoletju, znajo bolje opisati drugega, saj prvega pogosto niti ne zaznavajo. Dejstvo pa je, da so mnogi sprejeli številne danosti okolja, na katere med njihovim nastankom niso imeli nikakršnega vpliva. Ob vselitvi so recimo sprejeli v rabo štedilnik na trda goriva, čeprav so bili skoraj povsod že iz rabe. Prisiljeni so bili sprejeti in uporabljati stranišča na štrbunk, in to tudi precej za tem, ko je bila večina bivališč že opremljena z izplakovalnimi stranišči. Mnogi so se vselili v stanovanja brez kopalnic, ko so marsikje že bile del stanovanjskega tlorisa. S tem so sprejeli tudi določen način izvajanja osebne higiene.

Tloris, način prehajanja iz prostora v prostor, talne obloge, način ogrevanja, način oskrbe z vodo in še marsikaj so danosti, na katere človek naleti, ko se vseli v novo bivalno okolje. Pogosto jih vsaj sprva sprejme in jih ne začne takoj spreminjati, tudi če stremi za izboljšavami. Ko take okoliščine v nekem trenutku sprejme, jim prilagodi svoje bivalno vedenje – kuha na štedilniku na trda goriva, umiva se v kuhinji, na stranišču dejansko posluša štrbunk in ne zvok izplakovanja, spi v isti sobi z otroki ali s starši, vodo prinaša iz dvoriščenega vodnjaka.

Drug razlog za sprejemanje pogojev bivalnega okolja in učenje bivalnega vedenja iz njih je »vrojenost« vanje. V petdesetih letih 20. stoletja na Pobrežju rojena Mariborčanka se je kot otrok naučila umivati v kuhinji in hoditi na stranišče zunaj stanovanja ali v nočno posodo. Podobno je živela skoraj že odrasla še v sedemdesetih letih, ker se bivalne okoliščine v predmestni hiši do takrat pač niso bistveno spremenile. Otroci v hišah iz tridesetih let 20. stoletja ali iz povojnih blokov so iste stvari počeli na drugačen način že nekaj desetletij prej. Njen vrstnik je še kot najstnik uporabljal stranišče na štrbunk, čeprav je prebival v vili s konca 19. stoletja, ki je bila ob gradnji moderna in v koraku s časom. Otroci iste starosti so marsikje že nekaj desetletij prej

po potrebi za seboj potegnili vodo, ki je njihove izločke elegantno odplaknila. Živeli so pač v hišah, ki so bile zgrajene ali preurejene nekaj desetletij pozneje. Pri tem socialni status prvih in drugih niti ni bil bistven. Pomembnejša je letnica gradnje ali prenove zgradbe, v kateri so prebivali.

Otroci in odrasli so se marsikje še po drugi svetovni vojni enkrat tedensko družno lotevali napornega čiščenja lesenih kuhinjskih podnic. Njihovi someščani, ki so živeli v pravkar zgrajenih blokih, tega dela niso več opravljali na enak način. In podobnih primerjav je še veliko. Tu prej, tam pozneje pa se zgodi, da si ljudje zaželjijo spremeniti zastarele prakse. Odločijo se vpeljati tehnične, komunalne in druge novosti ter z njimi spremeniti del svojega bivalnega vedenja. Kdaj, kako in v kakšni meri se to zgodi, je odvisno od mnogih dejavnikov. Pomembni so materialne možnosti posameznika, mestna komunalna politika, pojav in način širjenja kake novosti in pripravljenost ljudi, da jo sploh sprejmejo. Tako se kaka novost v bivalnem okolju razširi hitro in temeljito, druga pa potrebuje veliko časa, da se razširi celo na relativno malem območju, kakršno je manjše mesto. Raznoликost v hitrosti sprejemanja novosti in raznovrstnost stanovanjskega fonda mesta nasploh pa tvorita pisano sočasno paleto bivalnih okolij določenega kraja, tudi Maribora.

Ko skozi vire o konkretnih adaptacijah bivalnega okolja Mariborčanov v 19. in 20. stoletju sledimo širjenju novitet v mestu, lahko rekonstruiramo tako bistvene razloge za spremembe kot način njihovega širjenja med Mariborčani. Eden od pogostih načinov prilagajanja bivališč v zgodnjem 19. stoletju je bilo nadzidanje nadstropij na dotlej pritlične obrtniške in trgovske hiše. Z nadzidanjem so meščani pridobili od produkcije nekoliko odmaknjen nadstropni prostor prebivanja. Območje dela se je tako že v času prebivanja in produkcije pod isto streho začelo vsaj delno ločevati in s tem že nakazovati, da se bo čez nekaj časa fizično še bolj odmaknilo od bivalnega okolja.

Izredno pomembna novost v bivalnem okolju, ki se je začela pojavljati sredi 19. stoletja, je bilo uvajanje štedilnika namesto odprtega ognjišča. Zlasti v novogradnjah, pa tudi drugod, se je štedilnik v nekaj desetletjih močno razširil. Novost je po eni strani omogočala manjšo porabo kuriva, po drugi pa je kuhinje razbremenila velike količine dima, ki se je prej valil iz odprtih ognjišč. Nedvomno je pomembno vplival na splošno bivalno prakso, pa tudi na kakovost prebivanja tistih, ki so se ukvarjali s kuho in so se zato pogosteje zadrževali v kuhinji. Menjavanje štedilnikov na trda goriva s štedilniki na plin ali elektriko čez slabo stoletje je ponovno spremenilo način kuhe, deloma pa tudi način ogrevanja prostorov. Prineslo je zmanjšanje pomena trdih goriv, v pozabo pa je šlo tudi prinašanje kuriva v kuhinje in njegovočasno hranjenje v stanovanju.

Že v 19. stoletju so adaptacije stanovanj pogosto narekovala tudi normativna pravila. Požarni redi so predpisovali urejanje požarnih zidov, klobukov in obokov, stavbni redi pa so narekovali urejanje vodnjakov, greznic, stranišč, hlevov, drvarnic in drugih delov bivalnega okolja. Čeprav se jih ljudje niso vedno dosledno držali, so pomembno vplivali na bivalno prakso.

Ureditev mestnega vodovoda na začetku 20. stoletja je v Mariboru povzročila zelo hitro opuščanje zasebnih vodnjakov⁶ in urejanje napeljave za tekočo vodo v hiše in stanovanja. Na podoben način se je med obema vojnoma precej hitro po mestu razširila tudi električna napeljava.

Načrti in izkušnje ljudi kažejo, da je bilo v obeh stoletjih pogosto tudi spreminjanje namembnosti posamičnih prostorov in celo spreminjanje tlorisov. Pogosto ljudje iz enega konca stanovanja na drugega prestavijo kuhinjo, sobo, jedilnico, ali pa kateremu od prostorov preprosto spremenijo namembnost. Tako lahko nekdanja jedilnica postane dnevna soba. Nedotakljive reprezentančne salone so strokovnjaki ljudem svetovali spremenjati v bolj funkcionalne otroške sobe ali prepotrebne zračne spalnice, in gotovo so nekateri takim nasvetom sledili. Počasi, a vztrajno so ob spreminjanju družbenega konteksta s tlorisov mariborskih stanovanj izginjali bivalni prostori pomočnikov, vajencev in poslov, ki so vedno redkeje bivali z delodajalci. Še najdlje so se ohranile sobe za služkinje, dekline ali gospodinjske pomočnice. Večje sobe v starejših stanovanjih so ljudje tu in tam pregradili z začasnimi pregradami ali s stalnimi stenami, ker je to pač narekovalo število stanovalcev ali celo družinskih skupnosti v posamičnem stanovanju. Oblasti so po drugi svetovni vojni povzročile nenavadno in nenaravno delitev enega stanovanja na več manjših. V njih so neodvisno zaživele med sabo nepovezane družinske skupnosti, pri čemer so lahko bila njihova stanovanja med sabo bolj ali manj očitno fizično ločena. Vile ali večje družinske hiše, ki so bile prvotno projektirane kot enodružinske bivalne zgradbe, so sčasoma večkrat postale dom dveh ali več družin. Lastniki so v tem primeru praviloma uredili dodatno kuhinjo in kopalnico.

Nove sobe, kuhinje, kopalnice ali celo manjša družinska stanovanja so marsikje pridobili s prizidavanjem dvoriščnih traktov, nadstropij, prizidkov, včasih pa tudi z urejanjem prej neobdelanih podstrešij. Mnogi so izhajali iz spremenjenih družinskih okoliščin, ko so se odločili za spreminjanje načina prehodnosti sob. Spremembe so šle največkrat na rovaš omejevanja možnosti prehajanja in so ustvarile intimno območje posameznikov ali družin znotraj istega stanovanja.

Posebni poglavji prilagajanja bivalnega okolja novim potrebam in možnostim sta urejanje kopalnic in spreminjanje kuhinj. V desetletjih po drugi svetovni vojni sta bili obe spremembi zelo pogosto povezani. Urejanje kopalnic v stanovanjih, kjer jih prvotno ni bilo, se je začelo pojavljati že v začetku 20. stoletja. Hiše, zgrajene po ureditvi mariborskega vodovoda so kopalnice zelo pogosto že imele, v starejših stanovanjih pa so jih kmalu začeli dodajati v obstoječi tloris. Kljub temu pa je veliko število starejših stanovanj ostajalo brez kopalnic še po drugi svetovni vojni.

Temeljite preureditve tistega dela stanovanja, ki je bil povezan z vodovodno napeljavo so se Mariborčani množično lotevali v šestdesetih ali sedemdesetih letih 20. stoletja. V bližini kuhinje so našli primeren prostor, vanj napeljali vodovodno napeljavo, postavili kad, peč, umivalnik, pipo za hladno vodo in še kak

manjši kos pohištva in s tem bistveno zvišali komfortnost stanovanja. Mnogi so hkrati preuredili tudi kuhinjske vodovodne napeljave in star kovinski lijak s pipo zamenjali z novim kuhinjskim elementom s pomivalnim koritom. Ponekod so tekočo vodo šele takrat napeljali v kuhinjo. Ob preurejanju kuhinj so mnogi zamenjali tudi kuhinjsko pohištvo. Kredence, stojala in odlagalne poličke so marsikje zamenjali standardni talni in višji kuhinjski elementi, ki so veljali za moderne. Temeljita prenova kuhinj je pogosto povzročila tudi nadomestitev zidanega štedilnika z novejšim, električnim ali plinskim. Le izjemoma so v kuhinjah hkrati ostali stari in novi štedilniki.

Ureditev kopalnic je včasih posegla še v bližnja stranišča. Stara stranišča na štrbunk so zdaj pogosto menjavali z izplakovalnimi. Taka sprememba pa je bila pogosta že med obema vojnoma, ko so se izplakovalna stranišča začela širše uveljavljati. Ponekod se je sklop posodobitve kopalnice, stranišča in kuhinje zgodil že med obema vojnoma, drugod šele v sedemdesetih letih 20. stoletja, lahko pa še pozneje. V predmestjih so bile spremembe pogosto povezane z napeljavo vodovoda v določen mestni predel.

Večji poseg v stanovanja je včasih povzročil tudi spreminjanje talnih oblog. Najpogostejša sprememba je bilo v šestdesetih letih ali nekaj pozneje prekrivanje lesenih kuhinjskih podnic s sodobnejšimi talnimi oblogami. Linolej, vinaz ploščice, tapisom, topli podi, keramične ploščice, laminati in druge talne obloge so v drugi polovici 20. stoletja iz stanovanj uspešno izrinjali stare talne obloge, zlasti lesene deske in teraco. Nekatere novejša talne obloge, kot so linolej, stragula in keramične ploščice pa so bile na tržišču dostopne že med obema vojnoma. Posodobitve talnih oblog so se ljudje lotevali s prepričanjem, da jim bo prinesla preprostejši način čiščenja in vzdrževanja. Od starejših oblog se je še najbolj ohranil parket, ki so ga občasno pobrusili in prelakirali. Tu in tam pa so ga prekriti s tapisomom ali podobnimi sodobnimi oblogami, ki so stanovanjem dajala pridih modernosti.

Vsaki nekaj desetletij je mariborska stanovanja zajel val spreminjanja načina ogrevanja. V zgodnjem 19. stoletju so bile ponekod v rabi še krušne peči, stanovanja pa so ogrevala tudi odprta ognjišča. V notranjih kotih sob so bile pokončne lončene ali kovinske peči, ki so se kurile iz predprostora ali kuhinje. Med obema vojnoma najdemo na načrtih najpogosteje lončene peči. Te so se že kurile iz matičnega prostora, zato so stale tam, kjer je bil urejen odvod dima. V desetletjih po drugi svetovni vojni so stanovalci lončene peči bodisi porušili in s tem pridobili nekaj prostora bodisi so jih le opustili. Nekateri so jih ohranjali kot nekakšen sobni okras. V funkciji so jih nadomestili z drugimi vrstami peči, od katerih so se nekatere še kurile na trda goriva. V prvo skupino nadomestnih peči sodijo gašperčki, trajnožareče peči, t. i. kraljice peči in specifične žagovinske peči, v drugo pa razne peči na olje, plin ali elektriko. Peči iz druge skupine so se povečini pojavile pozneje od prvih. Od sedemdesetih let 20. stoletja se pogosteje pojavlja centralno ogrevanje.

Spremembo ogrevanja so doživele tudi kopalnice. Večina starejših je imela velike pokončne peči na trda goriva za ogrevanje prostora in vode. Bile so nekoliko nerodne, saj se je bilo treba bodisi na hitro okopati bodisi zaradi dolaganja kuriva vstajati iz

6 Zasutje vodnjakov so zahtevale mestne oblasti, da bi preprečile rabo oporečne vode in zagotovile rabo nove vodovodne napeljave.

banje. Te peči so v desetletjih po drugi svetovni vojni začeli iz kopalnic odstranjevati in jih zamenjevati s kaloriferji, z oljnimi pečkami ali drugimi manjšimi grelnimi telesi. Funkcijo ogrevanja vode so od sedemdesetih let 20. stoletja vedno pogosteje prevzemali bojlerji, ki so jih ljudje nameščali v kopalnice, manjše pa tudi v kuhinje.

Razmeroma hitro so v povojnih letih v mariborska gospodinjstva našli pot priljubljeni novi gospodinjstvi aparati, ki so pomembno vplivali na način prebivanja. Nekateri med njimi, zlasti večji, so povzročili tudi spremembe v ureditvi stanovanj. Prvi je bil pralni stroj. Zgodnje omembe segajo na začetek šestdesetih let 20. stoletja. Sprva se ponekod omenjajo skupni hišni pralni stroji v pralnicah, kmalu pa so se pojavili v posamičnih stanovanjih. Večina Mariborčanov se spominja, da so pralni stroj kupili sredi šestdesetih ali v začetku sedemdesetih let 20. stoletja. Zaradi pralnih strojev so nekateri povečevali kopalnice, ker so bile prvotno zanje premajhne. Drugi so jih postavljali v kuhinje, shrambe, stranišča, predprostore ali kam drugam.

V sedemdesetih letih so na razporeditev kuhinjskega pohištva vplivali hladilniki, približno od tega obdobja pa so v dnevne in druge sobe postavljali televizijske sprejemnike. Urejanje posebnih koticov za delo, počitek ali razvedrilo so približno od zadnjega desetletja 20. stoletja naprej povzročile napeljave za internet. Pojav osebnih računalnikov in svetovnega spleta je v različnih delih stanovanj ustvaril koticke zasebnosti, ki stanovalce iz realnega prostora stanovanja odpeljejo v virtualne svetove. Ponovno omogočajo tudi spojitev bivalnega in delovnega prostora, kar je vsekakor zanimiv pojav.

Nekaterih posegov, s katerimi stanovalci izboljšujejo funkcionalnost stanovanj in kakovost prebivanja, ni mogoče časovno opredeliti, ker se pojavljajo večkrat in ne uvajajo nujno novosti. Mednje sodijo menjave pohištva, oken in stenskih oblog, urejanje fasad in streh, beljenje stanovanja ter podobne ponavljajoče se adaptacije. Spreminjajo se tudi površine ob hiši. Od obdobja med obema vojnama so Mariborčani postavljali garaže in opuščali hleve, remize in vodnjake. Zaradi pralnih strojev so pozneje opuščali kletne ali dvoriščne pralnice. Ponekod so jih preurejali in jim namenjali novo namembnost, marsikje pa so jih prepustili propadu. Z novimi načini kuhe in ogrevanja so postopoma isto usodo dočakale tudi dvoriščne ali kletne drvarnice, s spremenjenim načinom hranjenja smeti in izginevanjem pepela iz bival-

nega okolja pa so izgubljele pomen tudi dvoriščne smetiščne. Stranišča na štrbunk, dostopna z gankov ali dvorišč, so večinoma ostala na svojih mestih. Odstraniti jih ni mogoče, za kako novo namembnost pa tudi niso najprimernejša. V najboljšem primeru so jih začeli uporabljati kot nekakšna odlagališča manj rabljenih predmetov. Izguba namembnosti je doletela tudi naprave za stepanje preprog, nekoliko redkeje pa naprave za sušenje perila. Slednje so namreč ponekod kljub najrazličnejšim spremembam v načinu pranja ostale v uporabi. Sčasoma so se na dvoriščih manjšale vrtno, večale pa parkirne površine. Tu in tam so zaživele dvoriščni koticčki za posedanje, igro in počitek.

Kontekst prilagajanja bivališč

Vse spremembe bivališč se zgodijo znotraj nekega konteksta. Nekatere sprožijo konkretni razlogi, nekatere imajo natančen namen. Na prvi pogled se zdi, da se večina adaptacij v bivalnem okolju zgodi, ko se v širšem okolju pojavi kaka novost. Ljudje jo, eni prej, drugi pozneje, začnejo sprejemati v svoje okolje in jo uporabljati. Ni nujno, da se oboje zgodi hkrati. Take so na primer adaptacije, povezane s štedilniki, pečmi, z izplakovalnimi stranišči, novimi tipi talnih in stenskih oblog, novimi gospodinjstvi aparati, vodovodno, električno in plinsko napeljavo. Pojavijo se, nekdo jih začne vpeljevati v bivalno okolje, drugi ga posnemajo. Nekatere novosti najdejo pot v večino stanovanj v nekaj letih, druge lahko od pojava do večinske razširjenosti porabijo celo stoletje. Električna in vodovodna napeljava sta na primer relativno hitro vstopili v mariborska stanovanja, tudi štedilniki in pralni stroji so se hitro razširili. Izplakovalnih stranišč pa celo v nekaterih boljših stanovanjih niso imeli niti še v drugi polovici 20. stoletja. In to kljub temu, da so se kot novost pojavila že v začetku stoletja in so se že v tridesetih letih dokaj razširila. Nekatere novosti se uveljavijo takoj, druge pa se sicer znajdejo v stanovanjih, a jih ne začnejo takoj uporabljati.

Pri uvajanju novosti je poleg socialnega statusa stanovalcev zelo pomemben tudi njihov odnos do sprejemanja novitet. Ljudje namreč v spominskem rekonstruiranju svoje bivalne preteklosti večkrat omenijo ključno osebo, ponavadi moškega s smislom za uvajanje novosti, ki je ob relativno dobrem materialnem položaju pripomogel, da se je določeno bivališče sproti posodabljalno. Vseh adaptacij pa se stanovalci ne lotijo samo zato, ker so se novitete pač začele širiti. Nekatere se zgodijo iz drugačnih razlogov. Velikokrat so ti razlogi povezani s stanovalci, z njihovim številom in s strukturo. Zlasti spreminjanje namembnosti posamičnih prostorov, morebitno spreminjanje florisa, dozidavanje prizidkov, urejanje podstrešij, zmanjševanje prehodnosti med prostori in menjavanje pohištva se pogosto zgodijo, ko se družina poveča ali zmanjša, ko se v stanovanje k starejši generaciji vseli mlada družina, ko stanovalci medse sprejmejo sostanovalce, na primer najemnike ali posle, ali ko jih odslovijo.

Presenetljivo pogost razlog za temeljito prenovo stanovanja je smrt predstavnikov starejše generacije. Nekateri so stanovanje popolnoma preuredili po smrti staršev ali zakonca. Deloma zato, ker se takrat vzpostavi nova raba prostorov, pogosto pa zelo očitno zato, ker starejša generacija s svojim vplivom, z navezanostjo na staro ureditev in drugačnimi ideali preprosto ne do-

Ponudba kopalniške opreme v časopisnem oglasu – ponudba je izhodišče, dejanska razširjenost je odvisna od različnih okoliščin.

Vir: Marburger Zeitung, 23. 12. 1909, 11

voli sprememb. Nekateri predstavniki mlajše generacije se jih ne lotijo iz spoštovanja do želja starejše generacije, nekaterim pa to preprosto ni dovoljeno. Naslednji razlog za temeljito prenovno stanovanja je vselitev v novo bivališče. Če imajo ljudje za to materialne pogoje in dovolj časa, stanovanje radi že pred vselitvijo temeljito prenovijo ali prilagodijo svojim bivalnim potrebam. Temeljite preнове pa ponavadi zagotavljajo relativno nespremenljivost stanovanja v naslednjem obdobju.

Razlog za to, da se katera od zelenih adaptacij ne zgodi, pa je zlasti v starejših delih mesta lahko tudi predpisan režim spomeniškega varovanja zgradb. Če so bili pred drugo svetovno vojno lastniki večje posege na stanovanjski zgradbi dolžni najaviti le gradbenim oblastem, ne pa tudi spomeniški službi, jih je zakonodaja iz petdesetih in osemdesetih let 20. stoletja že zavezovala, da se pri obnovah zgradb s statusom spomenika držijo nekaterih omejitev.

Večina izvedenih sprememb ima očiten namen povečati funkcionalnost, udobnost, komfortnost in domačnost bivališča.⁷ Nekaterne spremembe pa imajo ob omenjenih še drug namen. Tega namena ljudje ne omenjajo in ga je relativno težko dokazati. A včasih se sprememb zlasti na zunanem delu bivališča lotijo tudi zato, da pokažejo nek bivalni prestiž. Spremembe na zunanem delu bivališča kažejo tudi okus stanovalcev. Najbolj očitno je to v primerih, ko je ista hiša razdeljena na dva dela in ima dva lastnika. Vsak od njiju se loti obnove na svoj način, rezultat pa je izrazito različna zunanost nekdanj enovite zunanščine hiše. Njeni prebivalci tako že navzven sporočajo, da so različni tako oni kot njihove predstave o bivališču ali da se razlikuje tudi njihov gmotni položaj. Prav take zgradbe nazorno kažejo, da kljub podobnim naravnim in kulturnim pogojem vsakokratno pojavnost bivališča, zlasti po adaptacijah, določajo stanovalci. Če režim varovanja ne narekuje enotnosti, so spremembe na bivališčih natančen odsev okusa, možnosti in življenjskega sloga vsakokratnih stanovalcev.⁸

Literatura:

ATTFIELD, Judy: *Wild Things: the Material Culture of Everyday Life*. Oxford in New York: Berg, 2000.

BERANIČ, Maja: *Matjaž Wenzel HK*, razstavni katalog. Ljubljana: Cankarjev dom, 2006.

BLATON, Richard E.: *Architecture*. V: *Encyclopedia of Cultural Anthropology* vol. 1. New York: Henry Holt and Company, 1996, 81–83.

7 To s pridom uporabljajo prodajalci pohištva za oglaševanje svojega blaga. IKEA je na primer leta 2006 takole prepričevala svoje potencialne kupce: »Svetovali ti bomo, kako lahko iz spalnice narediš lep udoben prostor za spanje – ali iz kuhinje idealno mesto za druženje z družino ali s prijatelji.« Glej: Letak *Napravi prostor za tvoje življenje – z novim IKEA katalogom!* 2006.

8 Zanimiv je konceptualni pristop mariborskega fotografa Matjaža Wenzla, ki je posnel fotografije dvodružinskih hiš Hutterjeve kolonije na Pobrežju. Tvorijo jo hiše nekdanj enotnega izgleda, ki pa so že navzven jasno ločene na dve polovici. Wenzel je vrtove, hiše in stanovalce posnel na način, ki nazorno kaže nekakšno razpolovljeno raznolikost, hiše so namreč skozi čas še povečevale dvojnost.

BRAND, Steward: *How Building Learn: What Happens After They're Built*. London: Orion Books. Phoenix Illustrated, 1997.

CSIKSZENTMIHALY, Mihaly in Eugene Rochberg-Halton: *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

FERLEŽ, Jerneja: *Mariborska dvorišča: etnološki oris*. Maribor: Mladinski kulturni center, 2001 (Ko te napiše knjiga, 1).

HABINC, Mateja: *Ne le rožmarin za spomin: O spominskih predmetih in njihovem shranjevanju*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2004 (Županičeva knjižnica, 11).

HALBWACHS, Maurice: *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.

HALL, Edward T.: *The Hidden Dimension*. New York: Anchor Books, Doubleday, 1990.

KERŠIČ, Irena: Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. *Slovenski etnograf* 23/24, 1988–1990, 329–388.

LAWRENCE, Denise L. in Setha M. Low: The Built Environment and Spatial Form. *Annual Review of Anthropology* 19, 1990, 453–595.

LAWRENCE Zúñiga, Denise: Suburbanizing Rural Lifestyles through House Form in Southern Portugal. V: Donna Birdwell-Pheasant in Denise Lawrence-Zúñiga (ur.), *House Life: Space, Place and Family in Europe*. Oxford in New York: Berg, 1999, 157–175.

MILLER, Daniel: Behind Closed Doors. V: Daniel Miller (ur.), *Home Possessions: Material Culture behind Closed Doors*. Oxford in New York: Berg, 2001, 1–19.

MLJAČ Matej: Hiša je hiša. Odnosi v njej so novi. *Delo, Sobotna priloga*, 7. 1. 2006, 24.

MURAJ, Aleksandra: *Živim znači stanujem: etnološka studija o kulturi stanovanja u žumberačkim Sošicama*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Zavod za istraživanje folklor. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1989.

MURŠIČ, Rajko: Nova paradigma antropologije prostora: prostorjenje in človeška tvornost. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 46/3–4, 2006, 48–53.

Napravi prostor za tvoje življenje – z novim IKEA katalogom! IKEA 2006 (letak).

RAVNIK, Mojca: *Bratje, sestre, strniči, zermani: Družina in sorodstvo v vaseh v slovenski Istri*. Ljubljana in Koper: ZRC SAZU in Lipa, 1996.

ŠARF, Fanči: O raziskovanju stanovanjske kulture. V: Slavko Kremenšek idr. (ur.), *Poglavja iz metodike etnološkega raziskovanja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1981, 5–13.

Datum prejema članka v uredništvo: 14. 10. 2007.

